

SZABÓ ÁRPÁD TÖHÖTÖM

AZ ERŐVONALAK ELTOLÓDÁSA – MAGYAR–CIGÁNY GAZDASÁGI KAPCSOLATOK EGY SZÉKELYFÖLDI FALUBAN

1. Bevezetés. Jelen munkában egy olyan kutatás eredményeit kívánom feldolgozni, amely során egy székelyföldi falu¹ belső – hangsúlyosan a cigány–magyar – kapcsolatteremtését vizsgáltam. A helyi sajátosságok figyelembevételével a munkámban fontos helyet kap a magyarok által a cigányokról alkotott mentális kép, az, hogy milyenek látja a magyar közösség a vele együtt élő cigány csoportot, és hogy e mentális képek milyen folyományai vannak a kapcsolatok alakulásában.

A kapcsolatoknak három nagy területét különböztettem meg:

1. gazdasági-társadalmi kapcsolatok (esetünkben e kettőt nagyon nehezen lehetne szétválasztani). A közösség életének ez a szegmense már azért is kiemelten fontos, mert a cigány etnikumúakkal szembeni magyar öndefiníciók legkorábban itt veszítették érvényüket, a gazdasági folyamatok következtében jó néhány esetben megszűnt a magyar–cigány patrónus–kliensi viszony;

2. a nyelvi-kulturális kapcsolatok megvilágítása előtérbe helyezi – főként a nyelvi oldal kutatásánál – azokat a mentális konstrukciókat, amelyek ennek a magyar közösségnek is jellemzői, de ugyanakkor bizonyos mozzanataiban visszautalnak egy általánosan elterjedt (nem csak magyar nyelvterületen fellelhető) nem cigány előítélet-rendszerre;

3. a formalizált vagy rituális területeket érintő kapcsolatok főként azt példázzák, hogy milyen éles az elhatárolódás a két közösség között, és hogy a magyar közösség mennyire ragaszkodik a hagyományosan kidolgozott merev struktúrákhoz.

Ebben a tanulmányban csak az első kapcsolatrendszerre vonatkozó következtetéseimet taglalom részletesen, bár utalásszerűen szó esik a másik két területről is. A viszonyrendszerben tehát, a hármas lebontásnak megfelelően, a magyarság részéről tanúsított elhatároló mechanizmusok ellenére a cigányság különbözőképpen tűnik fel. A mentális megközelítést érvénytelenítik a gyakorlati élet szükségletei, így óhatatlanul bekövetkezik a mentális kép eróziója, bármennyire lassú legyen is ez a folyamat. Egy olyan disszonancia tapasztalható a mentális konstrukciók és azok gyakorlati kivetítései között, amelyekkel a magyar közösség nem tud mit kezdeni, képtelen a feloldására.

Az elemzés során igyekeztem elfogulatlan maradni mind a magyar, mind a cigány közösséggel szemben, és saját tudásomból kiszűrni azokat az elemeket, amelyek a hátrányosan tüntetnék fel egyik vagy másik közs-

¹ Siménfalva (Udvarhelyszék).

séget. Hogy ez mennyire sikerült, arra a dolgozat ad választ. A külső szemlélő helyzetének megragadásában mindenképp nagy segítségemre voltak azok a kutatások, amelyek más cigány közösségeket írnak le – elsősorban Michael Stewart munkájára gondolok, de ugyanúgy Formoso, Piasere kutatásaira is.² Ezek nyomán váltak számomra tettenérhetővé azok az előítéletek, sztereotípiák, amelyek a magyarok látásmódját befolyásolják, és amelyek mélyen meghatározzák a közösségek elhatárolódását, valamint a kapcsolatok alakulását. A kutatott cigány közösség valójában nem egy közösség: adott elsősorban maga a létező közösség, a benne lévő emberekkel, azok kapcsolatrendszerével stb., és adott az a közösség, amelynek képét a magyarok hozzák létre, és a kettő sokszor nem fedi egymást.

2. Magyarok és cigányok a faluban. A falunak az 1992-es népszámlálási adatai alapján 1071 lakosa van, amiből a bevallott adatok szerint 6 cigány, 19 román, a többi (1046) magyar. Érdekes itt egy pillanatra megállnunk. Tudott dolog, hogy nagyon sok székelyföldi falu cigányai nyelvileg asszimilálódtak, és a magyar nyelvet használják. Az asszimiláció odáig megy, hogy ezek a cigány közösségek nem vállalják cigányságukat, az identitásválasztás során a magyarokra esik a választásuk, és az általuk kitermelt mintákat próbálják követni. A cigányság lélekszámának meghatározásánál tehát nem támaszkodhatunk a népszámlálási adatokra. Mivel a mentális konstrukciókról, és a viszonyulásokról beszélek, azokat tekintem cigánynak, akiket a falu nem cigány lakossága annak tart. E felosztás szerint a magyarok nem fogadják el a cigányok magyar identitását, folyamatosan utalnak cigány voltukra. Az így körvonalazódó cigányság száma 530–550 között mozog, tehát több, mint a falu összlakosságának 50%-a.

A bevallás és a valós számadat közti eltérés több tényezőnek is tulajdonítható: elsősorban a cigányság korai letelepedésének, és akkulturációjának, valamint a magyar kulturális jegyek felvételének. A cigányság a magyar modellt tartotta követendőnek, ebben látott kiutat helyzetéből. A bevallások ilyen alakulása ellenére a helyi cigányok a helyi magyarokkal szemben sokkal inkább vállalják cigányságukat, főként azok az „alsóbb” családok, amelyek még messze állnak a magyar modelltől, ezért nem fűződik érdekük a magyar identitás felvállalásához. A magyar identitás részleges vagy teljesebb felvállalása ellenére a helyi cigányság a magyarságtól csak ritkán tud pozitív válaszreakciókat kicsikarni. A helyi magyarok nem magyarokat látnak bennük, akik egyre inkább hasonlítanak hozzájuk, hanem cigányokat, akik még mindig túlon túl különböznek ahhoz, hogy valóban magyarok lehessenek. Kétségtelen, hogy ez frusztrációhoz vezet mindkét közösségben.

A cigányok a 19. század második felében telepedtek meg olcsó munkakerőként a falu két szélén. Főként a mezőgazdasági idénymunkákra alkal-

² Stewart 1994., Formoso 2000., Piasere 1997.

mazták őket, azonkívül erdő-, és határkielésből éltek: gombát, szamócát, szedret gyűjtöttek, és adtak el, lábtörlőket fontak gyékényből stb. Letelepülésük az ismert példák mintái szerint zajlott. A falunak a külső részét foglalták el, a két faluvéget. A falu felső végén lakók a régi dögkúttól nem messze telepedtek meg, valószínűleg foglalkoztak is az elhullott állatok eltakarításával (az itt lakó cigányokat a falu sokáig illetve a *dögösök* elnevezéssel). A két falurész élesen elhatárolódott egymástól mind település-szerkezetileg, mind mentálisan. Egyértelmű volt az aszimmetrikus viszony magyarok és cigányok között, amíg a magyar gazdák adtak munkát – megélhetést – a cigányoknak.

A változás ebben a helyzetben akkor kezdett megindulni, amikor egy helyi tanító az 1910-es években a cigányok közt elterjesztette a kosárfonást. Ez már némileg függetlenítette a cigány közösséget a magyaroktól, de a kosár (fonott vesszőáru) iránti kereslet nem volt olyan magas, hogy a függetlenedés teljes mértékű lehetett volna. Inkább egy újabb kiegészítő jellegű tevékenységről beszélhetünk, mert ugyanúgy a természeti erőforrások kiélésére alapozott, mint a vadon termő gyümölcsök gyűjtése. Ráadásul a kosárfonást ekkor még a parasztgazdák is gyakorolták: az önálló gazdaságokban előállítottak minden munkaeszközt, így a kosarat is.

3. Gazdasági kapcsolatok. A cigányság falubeli megtelepedése idején, tehát a 19. század második felében ez a népcsoport Magyarországon már csak a mezőgazdaságban található magának munkát, néhol a letelepülésüket is ehhez kötötték.³ Így történt ez ebben a faluban is. A betelepülő cigányok nem folytathatták hagyományos mesterségeiket, amikre ma már csak néhány cigány család neve utal (Üstös, Köteles, Lakatos stb.). A főként agrártevékenységű falu gazdái idénymunkákra alkalmazták őket. Ebben a rendszerben magától értetődő volt a patrónus–kliensi viszony, a cigányok napszamos voltukból eredő marginális helyzete. A velük való kapcsolattartás szigorúan gazdasági indíttatású volt, és nem jelentett állandó alkalmazást. A gazdák nagy része önálló gazdálkodást folytatott, a család munkaerejével gazdálkodott, és a kiadások leszorítására törekedett. Ilyen körülmények között cigány napszamosost csak a legvégső esetben fogadtak fel. A munkaviszony megszűnése után mindenféle más kapcsolat is megszűnt a magyar munkaadó és a cigány munkavállaló között.

A cigányok alávetettségi helyzete akkor kezdett megváltozni, amikor megtanulták a vesszőfonást. Ekkor egyrészt kiragadták az egyik munkavégzési folyamatot a magyar gazdák kezéből, és lassan cigány specifikummá tették; másrészt az idők során a különböző termékminták átvételével, presztízsértékű javak előállításával kimozdultak marginális helyzetükből. Ennek sokáig nem volt nagyobb jelentősége, a gazdák hosszú ideig csak a munkafolyamatok elvégzéséhez szükséges kosarakat fonatták velük. Fényűzési cikkek készíttetésére csak azután került sor, miután a tőke-

³ Bódi 1997. 33.

felhalmozásban a magyar családok eljutottak odáig, hogy bizonyos berendezési cikkekkel (pl. fonott bútor) kifejezhették státusukat.

Az addig lassan tagozódó cigány közösség bomlási folyamata a kosárfonás megszervezésével és a kereslet megnövekedésével felgyorsult. Az „alsóbb” réteg állatgondozóként kapott munkát a térszben, a „jobbak” a kosárfonó műhelyben, ahonnan aztán független termelőkként válhattak ki. A kosárfonó cigány családok a magyarokkal egyenrangú gazdasági pozícióba jutottak (néhány esetben meg is előzték őket). Ez a helyzet eredményezte ennek a rétegnek a *niche*-ből⁴ való kimozdulását és függetlenségét. A teljes egyenrangúság elérésében azonban megakadályozta őket az a pozíció, amelyből indultak. A foglalkozásukból eredő alacsony fokú térbeli (falun kívüli) mobilitásuk következtében szűkebb volt a mozgás- és tapasztalatszerzési területük a magyarokénál.⁵ Ezzel együtt járt, hogy nem tudták kiépíteni a kommunista hatalom helyi képviselőivel az életük megkönnyítéséhez szükséges kapcsolatokat, gyerekeiket csak ritkán taníttatták tovább (a 80-as évektől vált jellemzővé), így nem juthattak „elvtársi pozícióhoz”. Éppen ezért gazdasági teljesítőképességük ellenére a magyarok nem keresték a velük való kapcsolattartást, mert az akkor érvényes túlélési technikák nyomán erre nem volt szükségük.

A helyzet gyökeres változását a 89-es fordulat hozta. Az új körülmények között megváltozott mind az agrárágazatban dolgozó, mind a független kosárfonóként tevékenykedő cigányok helyzete. Az agrárágazatban dolgozók elveszítették állásaikat, így újra egy függőségi viszony alakult ki köztük és az idénymunkákat biztosító magyar gazdák között. A függetlenként dolgozókra a határok megnyitása közvetlenül és közvetve is hatott: megnőtt a fonott vesszőáru iránti kereslet, a falu cigányai szinte kizárólagos kiszolgálóivá váltak a korondi felvásárlóknak, ami gyors anyagi gyarapodást eredményezett. Nagyon sokan megragadták a külföldi, főleg magyarországi munkalehetőséget, a fiatalok ott kezdtek vesszőáru előállításával foglalkozni, az itthonihoz képest hatványozottan jól kerestek. Az utóbbiak házakat vásároltak vagy építettek maguknak, lehetőség szerint a falu belterületén, autót vásároltak, és mindenképp kifejezésre juttatták a többi cigánytól való elválásukat és különbözőségüket. A megváltozott politikai kontextus és mobilitásuk megnövekedése lehetővé tette ezen családok számára, hogy olyan falun kívüli kapcsolatokat építsenek ki, amelyek megragadásához a magyaroknak is érdekük fűződött. A felismert gazdasági érdek nyomán ezek a cigány családok felértékelődtek a helyi magyar családok szemében, sok esetben olyanokéban is, akik azelőtt élesen elhárították magukat tőlük. Az ilyen esetekben a cigányok ellenében fogalma-

⁴ Vö. Prónai 1995. 23.

⁵ Térbeli mozgásuk csak a vesszőszedőknek volt nagyobb, de ezt nem tudták kapcsolatépítésre használni.

zó hagyomány nem volt elég erős a gazdasági indíttatású kapcsolatépítés felfüggesztéséhez.

Elmondható tehát, hogy gazdasági téren a kapcsolatok erősen megváltoztak, és olyan új kapcsolattartási módok jelentek meg, amelyek gyökeresen eltérnek a hagyományosan elfogadott magyar–cigány viszonytól.

A mai helyzetre a következő gazdasági kapcsolattípusok a jellemzőek:

I. magyar patrónus – cigány kliens

a) a cigány munkavállaló napszámosként dolgozik, idénymunkákat végez (kapálás, kukoricatörés), de lehet állandó alkalmazásban is;

b) a cigány munkavállaló a magyar vállalkozónak eladja vesszőfonó tudását, nem a hagyományos paraszti gazdaságban dolgozik, alkalmazása állandó jellegű.

II. cigány patrónus – magyar kliens

A magyar munkavállaló gazdagabb cigánynak szakképesítést igénylő munkákat végez: asztalosmunka, kőművesmunka stb.; a munkavállaló nincs állandó alkalmazásban (korábbi változata volt a sofőrködés).

III. cigány–magyar egyenrangú gazdasági kapcsolatok

a) elhatárolódás: azokra a gazdákra jellemző, akik szinte teljes mértékben hagyományos gazdálkodást folytatnak, és nem igénylik a cigány munkaerőt, sem a segítséget (ritka);

b) vásárlás: mindkét fél az igényelt szolgáltatásért pénzzel fizet (a magyarok vesszőárut vásárolnak, a cigányok mezőgazdasági termékeket);

c) a javak cseréje: szorosabb kapcsolatot feltételez, azokra a magyar gazdákra jellemző, akik valamilyen melléktevékenységet is folytatnak, és időnként a cigányok segítségére szorulnak; ehhez szükséges bizonyos szívélyes viszony fenntartása; ezek a cigányok apróbb szívességért fordulhatnak a magyar gazdákhöz.

A fennebb vázolt kapcsolatok mozzanatait érdemes részletesebben is megvizsgálnunk. Az első kapcsolatkör, melyet két altípusra osztottunk, a fölé- és alárendeltség tekintetében, a hagyományos cigány–magyar viszonyt írja le. A végzett munka szempontjából azonban csak az I.a. meríti ki teljes mértékben a hagyományban gyökerező követelményeket. Eszerint a cigány a magyar gazdaságban szakképesítést nem igénylő munkát végez, legtöbb esetben szezonálisan áll csak alkalmazásban, még ha rendre ugyanahhoz a gazdához is tér vissza dolgozni. Ha az idénymunkát az állandó alkalmazástól meg kívánjuk különböztetni, akkor ez utóbbiról azt mondhatjuk, hogy az így alkalmazott cigány valamivel magasabb értékkel bír, mint az idénymunkát végző napszámosok. Ilyen kevés van a faluban, valahol ott helyezkednek el a napszámos és a szolgalegény között: már nem napszámosok, de még nem szolgalegények. Olyan gazdaságokban dolgoznak, ahol a gazdaság méretei megkövetelik a gazda mellett az állandó segítséget, de ezt a család vagy a rokonság nem tudja megadni. Állandó alkalmazása ellenére megállapított bére nincs, főként élelemmel látják el, és a végzett munka függvényében pénzzel is. Bár közelebb kerül

a gazda családjához, mint a napszámosok, és a faluban többre értékelik, mivel állandóan dolgozni látják, társadalmi kapcsolatokat nem tud kiépíteni sem a gazda családjával, sem a többi magyarral. A falusi élet más teremben ugyanúgy cigány, mint a többiek; kimozdulását az a tény is akadályozza, hogy a kibocsátó közege ezeknek a fiatal cigányoknak az az alsóbb cigány réteg, amit az elit cigányok és a magyarok egyaránt elítélnek. Mondhatni, hogy negatív tőkével indul, és állhatatossága, kitartása, munkaerkölcsé függvényében képes ebből ledolgozni, hisz „az egész paraszti élet lényege a munka, ezért a paraszti erkölcs lényege az embernek a munkához való viszonya”.⁶

Azokat a cigányokat, akik munkához való viszonyukban közelítenek a magyarokhoz (nem feltétlen agrártevékenységről van szó, lehet a munka kosárfonás is) a magyarok eleve többre becsülik, főként, ha a paraszti gazdaság igényelte munkákban is nagy hozzáértést tanúsítanak, és kitartóan végzik munkájukat. Az ilyen cigányokkal szemben a magatartásformák már nem mindig részei annak az értékrendnek, amely a cigányt alacsony értékkel ruházza fel. A magasabbra értékelés ezekkel a félig szolgalegény cigányokkal szemben odáig mehet, hogy a cigány legfőbb tulajdonságának tartott megbízhatatlanságot is kérdőjel alá vonja. Nem egy esetben megtörténik, hogy az alkalmazó család komolyabb értékkel bíró tulajdont (lovat, szekeret) bíz a cigányra, egyfajta, a más cigányokkal szemben nem gyakorolt bizalmat tanúsítva iránta. Az értékrendszer ekkora mérvű megváltozása azonban nem hat a családon kívülre, a többi család a tapasztalatok alapján ugyan magasabbra értékeli az ilyen cigányokat, de a bizalmat nem gyakorolja velük szemben.

A cigányok szolgalegényként való alkalmazására azért kerülhetett sor, mert a hasonló korú magyar fiatalok előnyben részesítik a szakképesítést igénylő munkákat, a külföldi munkavállalást, vagy a saját gazdaságban munkálkodnak. Ekként tehát a cigányok valójában egy vákuumeffektus következtében juthatnak ilyen helyzetbe: ha lenne magyar munkaerő, akkor a magyar gazdáknak inkább arra esne a választásuk.⁷ Az etnikai alapú megkülönböztetés érvényesülne, ahogy érvényesül mindig, ha az I.a. rendszerben dolgozó cigányok hibát követnek el: ilyenkor a hibát rögtön összekötik valamilyen etnikus tulajdonságával, előkerülnek a cigányokat elítélő nyelvi sztereotípiák.

A cigány munkások a magyar vélekedés szerint állandó felügyeletet igényelnek, mert „visszautasítják a letelepedett társadalom termelési rendszerének való hosszabb alávetettséget”.⁸ Ha mégis alávetik magukat ennek a rendszernek, valamilyen kényszerítő körülmény hatására teszik,

⁶ Szabó 1997. 13.

⁷ Magyarok esetén a minősítés legelső foka az, ha egy gazda nyíltan kijelenti, hogy inkább alkalmaz helyettük cigányokat.

⁸ Formoso 2000. 71.

és csak időszakosan. Ez kiváltképp a napszámosokra érvényes. A napszámos cigány családok és a munkaerejüket igénylő magyar gazdaságok között egy viszonylag rögzült rendszer alakul ki. Az idénymunkákat egy adott gazdánál rendre ugyanazok a családok végzik, esetleg megosztva maguk között a munkafázisokat. A családdal együtt a gyerekek is jönnek, a gazdák pedig igyekeznek nekik is valamilyen könnyebb munkát adni, „ha már asztalhoz kell ültetni őket”. A legtöbb magyar gazda egy családot (fiatal házaspárt) alkalmaz, néhány esetben több család is jár ugyanahhoz a gazdához.

A magyar gazdák vélekedése szerint nehéz a cigányokat munkára fogni addig, amíg van, amit megegyenek. Akkor mennek könnyebben dolgozni, ha nincs se pénzük, se ételmük. Ez az egyik kényszerítő körülmény, amely komolyan hat rájuk; a másik az adósság ledolgozása. Éppen ezért a magyar gazdák, ha nem is szívesen, de adnak pénzt és ételmet kölcsön, mert így többnyire biztosak lehetnek benne, hogy a sürgető munkák idején nem maradnak munkaerő nélkül. A cigányoknál az adósság felhalmozási ideje a tél, ekkor főként ételmet (burgonyát, babot, szalonnát, lisztet) kapnak⁹, esetleg ruhákat is, és ezt az adósságot kell aztán nyáron ledolgozniuk.

A magyar gazdák a cigányok szükséghelyzetét kihasználva az adósságot általában magasabbra értékelik, mint amennyi valójában, hogy minél több munkát kaphassanak érte.

A napszámos cigányok a falu értékrendszerében nagyon alacsony helyet foglalnak el, mert sem valódi, sem szimbolikus tőke felhalmozására nem képesek. Ebben a kapcsolattípusban a velük kapcsolatos főbb vélekedések a következők:

- egyik napról a másikra élnek, nem biztosítják a jövőjüket, ezért állandóan kölcsönre szorulnak; ez pedig ellenkezik az önellátást szem előtt tartó, a kölcsönt hagyományosan kerülő, a jövőt minél inkább bebiztosítani igyekvő paraszti normáktól;

- munkához való viszonyuk nem pozitív, „nem szeretnek dolgozni”, ezért a dolgoztató gazda részéről állandó felügyeletet igényelnek; a munkaritmust hajlamosak lassítani, fölösleges pihenőket tartanak;

- napszámosként nagyon sokat esznek, „igyekeznek két-három napra jóllakni”, tehát valamilyen módon károsítják a gazdát;

- ha egyszer munkát kapnak valahol, akkor oda mindig visszajárnak, így szinte kényszerítik a gazdát a további gazdasági kapcsolatok fenntartására.

A normarendszerük tehát alapjaiban különbözik a magyarokétól, a központja nem a munka és a munkához való viszony. Természetesként kezelnek olyan interakciókat, amelyeket a magyarok kerülnek. A gazdasá-

⁹ Egy cigány frappáns megjegyzése, hogy ő nyáron cigány szeretne lenni, mert nem dolgoznak, télen pedig magyar, mert van, amit elővenniük.

gi élet mégis viszonylag szoros gazdasági kapcsolattartásra kényszeríti mindkét felet. Itt a magyar gazdák olyan technikákat alkalmaznak, amelyek enyhíthetik a másik fél rájuk nézve károsan ható, a sajátjuktól különböző tulajdonságait. A magyar gazdák nagyon sokszor utalnak a negatív tulajdonságaikból fakadó hátrányokra, ennek ellenére továbbra is az ő munkaerejüket veszik igénybe.

Nem tudatosítja, és nem mondja ki senki azt a nyilvánvaló tény, hogy a cigányokra azért is szükség van, mert a falu által megművelt határrészben és a háztartásokban adódó munkákat a magyarok nem tudnák elvégezni. Cigányok nélkül munkaerőhiány lépne fel a faluban.

Az I.a. rendszer szoros gazdasági kapcsolattartását nem kíséri társadalmi kapcsolatok kiépítése, ellenkezőleg, a patrónus–kliensi viszony egyfajta elhatárolódást hordoz magában. Ebben a rendszerben élesen kidomborodik a magyar–cigány különbség, a magyarok elzárkóznak mindenféle más kapcsolatok elől.

Ez a viszony az I.b. rendszerben már megbomlik. Ennek a rendszernek nincsenek a hagyományban kódolt mintái, mi több, némiképp a hagyomány ellen cselekszik az a gazda, aki ezt a modellt követi. Elsősorban azért, mert a modell átadásának hagyományosan a magyaroktól a cigányok fele való irányultsága megfordul: a magyarok veszik át a cigányoktól a gazdasági modellt. Ez egészen új jelenség, a legújabb változások hozták magukkal. A vállalkozó szellemű, megfelelő tőkével rendelkező magyar gazdák kisebb kosárfonó műhelyeket alakítottak ki, miután látták a cigányok anyagi sikereit.¹⁰ Igaz, hogy ebben a rendszerben is magyar a patrónus és cigány a kliens, de az alávetettség nem olyan egyértelmű, mert a cigány speciális tudása nélkül a magyar gazda nem sokra menne: a munkavállaló nem csak munkaerejét adja el, hanem egy olyan tudást is, amelyet a magyarok nem birtokolnak. Ebben a helyzetben a magyar gazda nem kezelheti a munkásait az I.a. rendszerben elfogadott minták szerint. A cigány, alkalmazásban levő személy nem elsősorban cigány. A jelenség az alkalmazó és alkalmazottak közti etnikus határ részbeni érvénytelenítését hozza magával. A falu az így dolgoztató magyar gazdáról elítélő véleményt formál. Az elítélő vélemény a következő tényezőkre alapoz: a vesszővel való munka sajátosan cigány tevékenység, aki ezzel dolgozik – még ha csak a szervezeti kereteket nyújtja is –, óhatatlanul közelebb kerül a cigányokhoz; a vessző feldolgozásának egyik fázisa a főzés, amely során a munkavégzők koszosak és füstösek lesznek, a kosz és a füst pedig egyértelműen a cigányokhoz kötött jelenség.¹¹ A vesszőáruval való kereskedéshez a tisztességtelen vagyonszerzés képzete társul. A fent felsoroltak éle-

¹⁰ Ezt néhány tehetősebb cigány család már gyakorolta: szegényebb cigányokat alkalmaztak, növelve ezáltal a termelékenységét.

¹¹ Nemezszer emelték fel hangjukat a magyarok a cigányok által gumival táplált tüzek füstje ellen, így ezt most a magyar gazdákra is értik.

sen szemben állnak a magyar erkölcsi rendszerben központi helyen található agrárjellegű tevékenységekkel, munkaerő-gazdálkodással, a lassú, de tisztességes, becsületes, átlátható vagyonszerzéssel.

A cigány–magyar viszony a következő, a II. rendszerben még inkább felborul. A kilencvenes években ez a fajta viszony Erdély-szerte és az egész Székelyföldön elterjedt.¹² A változásokhoz könnyebben alkalmazkodó cigány réteg hamar rátalált azokra a stratégiákra, amelyekkel gyors meggazdagodást érhetett el. Ennek egyik alapja épp az általuk készített termékek iránti kereslet megnövekedése volt. Megváltozott helyzetükben olyan státuszjavarokat igyekeztek megszerezni, amelyekkel kifejezhetnék vagyoni felsőbbrendűségüket. Általában előbb vásároltak autót, mintsem a családban valakinek jogosítványa lett volna, így magyar gazdákat fogadtak meg sofőrnek. Ezek a korai kapcsolatok képezték az alapját a III., egyenrangú feleket feltételező kapcsolattípusnak. Megnövekedett mobilitásuk következtében új életmodellekkel találkoztak, és ezeket a faluban próbálták meghonosítani.¹³

Az autó mellett a másik státusszimbólum az új ház volt, amelynek építésénél nyugati mintákat követtek. A házaik építéséhez természetesen magyar munkaerőt alkalmaztak, kínosan vigyázva arra, hogy a kőműves, asztalos maximálisan elégedett legyen mindennel. A faluban az a szokás, hogy a munkás a megállapított bére mellé háromszori étkezést kap. Ebben a magyarokon is túltettek, olyan ételeket szolgáltak fel, amelyek a magyaroknál már túlzásnak minősültek volna. Vigyáztak arra, hogy minden a magyar normáknak megfelelő legyen, ne érhesse őket utólagos szemrehányás. Ezzel is különválásukat hangsúlyozták, mert magyar mestert megfogadni csak ők voltak képesek. A gyengébb gazdasági potenciállal rendelkező cigányok olyan cigány mesterrel végeztetik a munkát, aki magyarok mellett napszámosként dolgozva elleste a mesterség fogásait.

A cigány alkalmazó, magyar munkás helyzet általában frusztrációkat szül. Ezt a magyarok, akik cigányoknak dolgoznak, úgy igyekeznek feloldani, hogy lépten-nyomon hangoztatják a család kiválóságát, rendességét, tisztaságát, többször visszatérnek arra, hogy mit ettek ott, mit adtak inni. Mintegy mentesítik magukat és a cigányokat egyaránt a negatív ítélet alól, sokszor sejtetve, hogy a cigány családok talán még a magyaroknál is különbül bántak velük. A hasonló narratívákban tehát megfosztják a cigányokat negatív előjelüktől, egy olyan viszonyrendszer felállítását célozva meg, amely lehetővé teszi a munkaerő cigányoknak történő eladását. Mindezek ellenére ez a viszony is szigorúan gazdasági vonatkozású, a munkaviszony beszüntetésével egyik fél sem tartozik a másiknak társadalmi téren kamatoztatható tőkével.

¹² Vö. Fosztó 1998. 102. és Pozsony 1998. 112.

¹³ Vö. Pozsony 1998. 115.

Valamiféle társadalmi kapcsolatokat, de általában a minimálisakat a III.c. jelzésű rendszer feltételez. A III.a. valójában nem is feltételez kontaktust magyarok és cigányok között, ám ez viszonylag ritka. Az elhatárolódás csakis időszakos lehet, ha a magyar gazda nem is igényli a cigány munkaerőt gazdaságában, a termékeiket időnként kénytelen megvenni. Ez történhet a III.b. rendszeren belüli árucserével, és pénzzel való fizetés útján is. A parasztgazda vagy terményt (élelmet) ad az elkészített áruért, vagy pénzzel fizet, és a kapcsolatok itt le is zárultak. Semmiféle személyességet nem feltételez ez a viszony, ha igen, akkor a többszöri ismétlődés következtében, és kimerül abban, hogy a gazda ugyanannál a cigánynál rendeli meg a termékeket. Az árucseré a szegényebb cigányokkal folyik, pénzzel fizetni a csak vesszőáru előállításával foglalkozó, tehetősebb cigányoknak szoktak. Az utóbbi jellemzője, hogy a kosarat készítő cigány a falubeli magyarnak általában nem ad el kész árut, amit a korondi kereskedőknek készített, főként, ha a magyar család megfelelően magas pozícióval bír. Újat készít egyenesen erre a célra, és ezt a rendeléskor vagy az átvételkor ki is hangsúlyozza. A cigányok megfelelőképpen ki tudják fejezni a faluhoz való tartozásukat, a pozíciók ismeretét, és tiszteletben tartását. Egyenrangú felek, akik a megfelelő ellenérték fejében árut szolgáltatnak. Ha a III.a. és b. típusú kapcsolatok nem feltételeznek személyességet, a gazdasági mellett társadalmi kapcsolatokat, a III.c. típusnak óhatatlanul velejárájává válik valamiféle megnövekedett személyesség és társadalmi kapcsolatok szövődése.

A III.c. típusú kapcsolat csak az elit cigányréteg és a magyarok között jöhet létre. Az egyik összekapcsoló elem lehet például az autó, vagy a kósárfonásban mutatkozó azonos érdekltség. Egy példa akad arra is a faluban, hogy az egyenrangú feleket összekötő gazdasági kapcsolatok annak nyomán alakultak ki, hogy a cigány család szinte teljes egészében földműveléssel foglalkozik az idők során megvásárolt földterületeken. Ebben a típusban a kapcsolattartás nem szigorúan gazdasági alapú, a cserélt javak értékét nem mérlegelik pontosan. Egyfajta kiegyensúlyozott reciprocitási rendszer alakul ki¹⁴, anélkül azonban, hogy átfedések jönnének létre ez és a magyarok által működtetett rendszerek között. Az így működtetett rendszer kéttagú, egy magyar és egy cigány családra (vagy inkább a családok egy-két tagjára) vonatkozik. Apróbb javakat cserélnek, vagy adnak kölcsön egymásnak, munkaerő cseréjére szinte soha nem kerül sor, mert ez a magyar rendszerek sajátja. Ilyen cserére kerülő javak az autótulajdonosoknál: üzemanyag, kenőanyagok, szerszámok. Ezeknek a cseréje jelzésértékű, mert kölcsönös bizalmat feltételez. A magyarok tehát egyik legfőbb cigányokkal szembeni fenntartásukat szüntetik meg, a bizalmatlanságot.

¹⁴ Vö. Hajdú 1995. 137.

Azok a magyar gazdák, akik vesszőfeldolgozással foglalkoznak, szorosabb gazdasági kapcsolatokat tartanak fenn a cigányokkal. Ha megszorulnak, vesszőt vagy más alapanyagokat kérhetnek a cigányoktól, vagy a cigányoktól. De ekkor pontosan lemérik a mennyiséget, meghatározzák értékét, és a segítséget kérő vagy fizet, vagy később ugyanolyan mennyiségű alapanyaggal törleszti adósságát.

Ezek a kapcsolatok bizonyos fokú társadalmiságot feltételeznek, de sohasem olyan mérvűt, mint a hasonló magyar–magyar, vagy cigány–cigány kapcsolatok esetén. A kapcsolattartás nem terjed ki az egész családra, akik nem vesznek részt benne, nem tartoznak semmivel a másik családnak. Az asszonyok nem járnak össze az így kialakuló kapcsolatok nyomán, sem a gyerekeik. Nem pecsételik meg a kapcsolatokat olyan rituális formában, amely a magyaroknál ezek ünnepi megerősítését szolgálja: nem hívják meg egymást komáknak, sem a mulatságokba. A társadalmiság a feltétlen szükségesre szorítkozik: fejbiccentés, vagy intés az elhaladó autó sofőrének, találkozás esetén néhány szó váltása, a kocsmában együtt elfogyasztott ital, néhány esetben (és csak a leginkább elfogadott cigány családok esetén) együtt kártyázás a kocsmában. A ház belső tereit nem engedik át a cigányoknak, a minimális társadalmi kapcsolattartás csak a falu köztereire érvényes.

4. Következtetések. A gazdasági kapcsolatok elemzése nyomán két nagyon fontos aspektust emelek ki, amelyek meghatározó módon jelen vannak a falu erőviszonyainak alakításában: a cigányság ma már teljes egészében nem egy alávetett, alkalmazott réteg (éppen ezért volt szükség a kapcsolattípusok fentebbi osztályozására); a cigányságból kiemelkedett egy olyan elit réteg, amely a továbbra is napszámossgból élő cigánysággal szemben pont úgy munkaadó, mint a magyarok. Ebből a szempontból a két fél (a magyar és a cigány elit) egyenrangú. A második fontos aspektus az, hogy az elit cigány réteg hatékonyabb stratégiai következtében nagyobb tőkeerővel rendelkezik, mint a magyar gazdák. A magyarok tehát már nem urai a falu gazdasági életének, fokozatosan arra kényszerülnek, hogy olyan gazdasági kapcsolatokat alakítsanak ki a cigányokkal, amelyek eltérnek a hagyományokban elfogadottaktól. Ez a kétfajta cigánykép megerősítését segíti elő, ami szerint vannak jó – a magyarokhoz hasonló – és vannak rossz – tőlük eltérő – cigányok. A kétfajta cigánykép a tényleges viszonyulásokban azonban csak töredékeiben tükröződik. A gazdasági érdek kimozdítja a mentalitást merevségéből, de átstrukturálni ezt nem képes.

Szakirodalom

- BÓDI Zsuzsanna
1997 *Cigány népismeret*. Kaposvár
- FORMOSO, Bernard
2000 *Cigányok és letelepültek*. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában I*. Budapest, 29–81.
- FOSZTÓ László
1998 *Cigány–magyar egymás mellett élés Székelyszáldoboson*. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányokról és hagyományos kultúrájukról*. Gödöllő, 93–111.
- GÖRÖG Veronika
1998 *Előítéletes gondolkodás és folklór*. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányok társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. BTF–IFA–MKM, 53–67.
- HAJDÚ Farkas Zoltán
1995 *Csíki kaláka*. Csíkszereda
- MEZEY Barna
1998 *A magyar cigányok rövid története*. In: Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. BTF–IFA–MKM, 83–93.
- PIASERE, Leonardo
1997 *A ciganológus szerelmei*. Budapest
- POZSONY Ferenc
1998 *Változások az erdélyi magyar társadalom életében*. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányokról és hagyományos kultúrájukról*. Gödöllő, 111–119.
- PRÓNAI Csaba
1995 *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest–Kaposvár
- STEWART, Michael
1994 *Daltestvérek*. Szociálpolitikai Értesítő 2.
- SZABÓ László
1997 *A munka néprajza*. Debrecen
- TÖRZSÖK Judit
1998 *Kik az „igazi cigányok”?* In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányok társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. BTF–IFA–MKM, 29–53.